УДК 332.142.4/6

ПРИРОДНА РЕНТА ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Харічков С.К., Дишловий І.М.

Розглянуті підходи до використання природної ренти як інструменту природокористування в контексті права власності на об'єкти природного потенціалу і його ресурси. На основі результатів теоретичного дослідження розроблена схема взаємовідносин у сфері природокористування між суб'єктами власності та суб'єктами – ресурсокористувачами, що дозволило розробити механізм утворення, вилучення й використання рекреаційно-туристичної ренти.

Ключові слова: *природна рента, природокористування, рекреаційно-туристична рента, екологічний потенціал, природне середовище.*

Проблема пошуку резервів і нових джерел фінансових ресурсів для вирішення завдань соціально-економічного розвитку завжди відносилася до найбільш актуальних і животрепетних як у цілому для суспільства, так і для держави, і для кожного громадянина окремо - безумовно. У цьому контексті поширена точка зору щодо мобілізації природної ренти в якості резерву фінансових ресурсів (переважно для рішення соціальних проблем суспільства) безумовно представляється такою, що заслуговує уваги. Помітимо відразу, що така ідея не є безсумнівно безперечною, що, властиво, спонукає необхідність дискусії: у ряді позицій формулювання аргументів у підтримку викладеної точки зору, а в ряді позицій - висловлення й мотивування альтернативних міркувань або акцентування уваги на ряді питань, без прагматичного рішення яких вибудувана модель може виявитися утопічною ідеєю, так ніколи і не реалізованою.

Саме тому, нам представляється таким, що заслуговує дискусійної уваги питання формування рентної політики у контексті права власності на об'єкти природного потенціалу і його ресурси. Ця проблематика перебуває в прикордонній області права й економіки і без її конструктивного рішення, на нашу думку, ніколи не буде ефективно реалізоване завдання справедливого формування, вилучення, акумулювання, розподілу та раціонального використання природної ренти. Тому ціль статті полягає у конкретизації сучасних підходів до використання ренти як інструменту раціонального користування.

Перш за все, ми маємо взяти на озброєння тезу про те, що центральною економічною проблемою, пов'язаною із природною рентою, є відносини власності на об'єкти природного капіталу. Вони характеризують форми й способи володіння, розпорядження й користування цим капіталом і, що найважливіше на нашу думку, похідні від цих відносин форми й способи володіння, розпорядження й присвоєння доходу в сфері природокористування.

Основним законом - Конституцією України - задекларовано загальнонародну власність на природні ресурси. Це означає, що держава від імені народу повною мірою наділяється повноваженнями (функціями), що випливають з права власності, а саме: володіння (використання) та розпорядження природними ресурсами. У формулюванні Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» від імені народу право розпорядження природними ресурсами здійснює Верховна Рада України. В загальному плані це є найбільш поширена у світі цивілізаційна норма, за якою стоїть значний позитивний досвід раціонального природокористування. Запорукою останнього, як свідчить світовий досвід, є також розвиненість і диверсифікація форм власності на об'єкти природного капіталу.

Тут треба надати одне пояснення суто юридичного порядку. За думкою фахівців з природоресурсного права (до якої ми до речі приєднуємося), юридична форма належності природних об'єктів Українському народу, що закріплена у зазначеній конституційній нормі, є мало придатною стосовно суб'єкта права власності. У зв'язку з практичною неможливістю здійснення усім Українським народом своїх прав власності на природні ресурси конституційна норма уповноважує органи державної влади та органи місцевого самоврядування на їх здійснення. Тому вищевказане конституц-

ійне положення про правосуб'єктність Українського народу на природні об'єкти має соціально-політичний, але не правовий, а тим більш – не економічний характер.

Як відомо, відносини власності пронизують усі стадії й процеси природокористування. Відносини власності й відносини природокористування нерозривно взаємозалежні й тісно взаємодіють між собою. Людина всі необхідні життєві блага черпає з навколишнього природного середовища, використовуючи природні ресурси й умови як предмети й засоби праці, безпосередні умови життя. Елементи природи, об'єкти природного капіталу є матеріальною основою власності, без наявності природних благ не виникало питання щодо приналежності тих або інших природних ресурсів і умов певним суб'єктам, індивідуумам, групам, колективу, суспільству. Оскільки природні блага перебувають у розпорядженні суспільства, окремих індивідуумів, то вони є об'єктами приналежності, що виявляє суспільну форму їхнього реального присвоєння, тобто реальні відносини між суб'єктами присвоєння природних ресурсів (умов) і суспільством, а також відносини суб'єктів між собою із приводу цих природних ресурсів і умов. Процес присвоєння об'єктів природного капіталу може відбуватися до здійснення процесу праці по освоєнню, обробці й вилученню корисних компонентів із природних об'єктів, тобто передувати праці й елементи природи в такому випадку служать об'єктивними умовами праці, фактором і передумовою праці.

Природні умови й ресурси являють собою загальні чинники діяльності людини, суспільства, фактором виробництва, передумовою й основою суспільного відтворення. Природокористування й власність, шляхом вилучення й споживання об'єктів природного капіталу, здійснюють акт виробництва товарів і послуг. Наочно проявляється взаємозв'язок відносин природокористування й відносин власності в єдності здійснення відносин між людиною й природою, відносин між людьми, у прояві їх одночасно в сукупності. Відносини власності у всій своїй повноті розкриваються тільки через виробництво, коли активно здійснюється процес освоєння, використання й споживання об'єктів природного капіталу за допомогою праці. Процес виробництва і являє собою суспільну форму присвоєння природних об'єктів, причому визначальною формою присвоєння виступає власність.

Таким чином, відносини власності формуються в таких умовах, коли виникають відносини із приводу присвоєння об'єктів природного капіталу, а також із приводу присвоєння зроблених на основі використання природних благ продуктів праці. Виявляється тісний взаємозв'язок між відносинами власності й виробничих відносин у природокористуванні.

По сформованим у суспільстві відносинам власності й ступеню їхньої зрілості можна судити про напрямки й рівень розвитку природокористування, механізми його руху й ефективність функціонування. Відносини власності: характеризують соціально - економічну сутність і напрямки взаємодії суспільства й природи; відображають суспільну, конкретно історичну форму взаємодії суспільства й природи; дозволяють робити висновки про результативність природокористування; зміну взаємодії суспільства й природи можливо здійснювати через перетворення відносин власності.

Відносини власності являють собою складну багаторівневу систему, що складається з різних суб'єктів присвоєння об'єктів природного капіталу і економічної сутності відносин власності в сфері природокористування із приводу виявлення, видобутку, використання, споживання й відновлення об'єктів природного капіталу. Відносини власності проявляються у всіх фазах суспільного відтворення у сфері природокористування: через виробництво, обмін, розподіл, споживання природних благ.

Суб'єкти присвоєння природних благ характеризуються наявністю сукупності господарських одиниць, колективів, сполученням господарських одиниць у галузях, регіонах, відтворювальних сферах із властивими ним певними економічними інтересами із приводу споживання й відтворення об'єктів природного капіталу.

Об'єктами відносин власності можуть бути об'єкти природного капіталу, їхні комплекси; асиміляційний потенціал навколишнього природного середовища, потенціал самовідновлення, чистота певних природних об'єктів, засоби виробництва екологічного призначення, способи здійснення ресурсо-відтворювальної діяльності, результати природоексплуатаційної та природоохоронної праці.

Реалізація відносин власності, насамперед, здійснюється через систему інтересів. Економічні інтереси суб'єктів присвоєння природних благ і суб'єктів господарювання проявляються в існуючих відносинах власності на об'єкти природного капіталу. Суб'єктом присвоєння об'єктів природного капіталу може бути держава, регіональні органи влади (Ради народних депутатів), колективи, окремі індивідууми й т.ін., а суб'єктами господарювання - підприємства й організації, асоціації, об'єднання виробничих одиниць у галузі та ін. Виникає складна система взаємин між суб'єктами присвоєння й суб'єктами господарювання. Відносини власності також диференціюються на відносини присвоєння, розпорядження, володіння й користування об'єктами природного капіталу й отриманими в результаті виробничої діяльності по використанню природного об'єкта продуктами праці. Однак, наприклад, користування природним об'єктом ще не означає права власності на цей об'єкт. Використання людьми природних благ, наприклад, використання повітряного басейну як середовища для передачі телевізійних радіохвиль не свідчить про акт їхнього присвоєння, про наявність відносин власності.

Державна власність на об'єкти природного капіталу реалізується через відповідні системні державні органи. Функції користування й володіння природними благами перебувають у руках суб'єктів господарювання. Економічні інтереси із приводу присвоєння, споживання, відтворення об'єктів природно-ресурсного потенціалу й результатів природоохоронної праці властиві суб'єктам присвоєння в особі державних органів влади різного рівня й суб'єктам господарювання часом не збігаються й вступають у протиріччя, безліч різноманітних інтересів суб'єктів господарювання приводить до виникнення протиріч між ними. Економічні інтереси визначають взаємини й взаємозв'язки суб'єктів присвоєння природних об'єктів і суб'єктів господарювання в сфері природокористування.

Монополія державної власності на об'єкти природного капіталу приводить до домінування економічних інтересів органів державної влади, міністерств, що відають природними ресурсами, до придушення економічних інтересів окремих колективів, індивідуумів, регіонів, суб'єктів господарювання в сфері природокористування.

У той же час, як свідчить світовий досвід, державна форма власності не суперечить завданням формування ринкового середовища. Взаємовідносини державних відомств та підприємств з приватними природокористувачами можуть здійснюватись на засадах повного збереження прав і на суто економічних важелях (ціна, прибуток, плата). Природокористувачам при цьому надається право брати участь в управлінні природними ресурсами через регулювання процесів їх охорони, збереження і відтворення.

Справа у тому, що загальнодержавна форма власності супроводжувалася формуванням жорстко централізованої системи державного управління та ідеології ставлення до природних ресурсів як до дарованого блага.

Природні ресурси, які складали загальнонародну власність, в особі народу начебто мали єдиного власника і єдиного споживача. У такій системі регуляторами виступали інтереси міністерств, відомств і окремих посадових осіб, які мали право розпорядження природними ресурсами від імені народу. Ці інтереси значно суперечили загальним довгостроковим інтересам суспільства.

Державна влада за цих умов не могла реалізувати належною мірою права власника через встановлення ресурсної ренти як економічного регулятора використання природних ресурсів, відповідно зауважувалася методична основа їх економічної оцінки як наслідок держави, будучи суб'єктом власності, не мала об'єктивної оцінки окремих складових своєї власності.

Створена десятиріччями директивно-планова економіка та адекватна їй система управління проявляє дуже значну інерцію, не дивлячись на корінні економічні реформи етапу незалежності України, ситуація у сфері природокористування не зазнала якісних змін. Структура державних органів та їх функції ще не перебудовані так, щоб держава могла реально здійснювати весь комплекс прав власника. Природні ресурси в основному (крім земельних) не ідентифіковані в якості об'єктів власності. Економічні функції, пов'язані з власністю на природні ресурси, реалізуються формально, внаслідок чого видобування однієї їх частини стало збитковим, а іншої - приносить прибуток значно менший ніж той, що відповідає їх економічній оцінці. Відомчі структури, які регулюють природоко-

ристування, намагаються зберегтися з мінімальними змінами і не допустити послаблення своєї влади. Відповідно до цього здійснюється нормативно-правове забезпечення. Чинні в сфері природокористування закони значною мірою набули відомчого або галузевого характеру.

Таким чином, на підставі аналізу ситуації, що склалася в сфері ресурсокористування на теперішній час, закономірно виникає пропозиція щодо введення інституту різноманіття форм власності на об'єкти природного капіталу, що, на нашу думку, буде стимулювати пожвавлення і підвищення дієвості різноманітних економічних інтересів різних верств населення, суб'єктів господарювання, сприятиме посиленню результативності й ефективності природокористування внаслідок перетворення системи відносин власності на об'єкти природного капіталу.

Базована на вищевикладених засадах загальна система суб'єктів правомочностей у сфері природокористування (у контексті проблеми трансформації рентних відносин), на нашу думку, набуває вид, відображений у таблиці 1.

Таблиця 1

Ієрархія форм власності та суб'єктів правомочностей власності на об'єкти природного капіталу

Форми власності на об'єкти природного капіталу	Суб'єкти правомочностей			
	Право володіння	Право розпорядження	Право використання	Право на дохід
Державна власність	Держава	Спеціально уповноважений державний орган управління	Держава Регіональна громада Муніципальна громада Приватний користувач	Держава Регіональна громада Муніципальна громада Приватний користувач
Регіональна (або муніципальна) власність	Регіональна громада	Спеціально уповноважений орган регіонального управління (або самоврядування)	Регіональна громада Муніципальна громада Приватний користувач	Регіональна громада Муніципальна громада Приватний користувач
Приватна власність	Приватний власник	Приватний власник	Приватний власник	Приватний власник

Отже, в законодавстві щодо регулювання природокористування потрібно закріпити права і відповідальність не тільки юридичних, фізичних власників і користувачів, але й державних організацій та органів - користувачів природних ресурсів.

Необхідно розробити і прийняти Закон «Про власність на об'єкти природного капіталу», який має визначити механізми вирішення питань власності, розмежувати повноваження у межах володіння, користування і розпорядження природними ресурсами.

Таким чином, за умови введення інституту різноманіття власності на об'єкти природного капіталу, елементарна спрощена схема взаємовідносин в сфері природокористування між суб'єктами власності та суб'єктами – ресурсокористувачами може бути представлена у вигляді рисунку 1.

Саме в такій постановці природний капітал, залучений до економічної системи, стає фактором виробництва, причому характерний для його трансформації фізичний закон збереження рівноваги й енергії, повинний адекватним образом відбиватися і на закономірностях формування і кругообігу економічних засобів, зо забезпечують відтворення природного капіталу у єдиному еколого-економічному просторі.

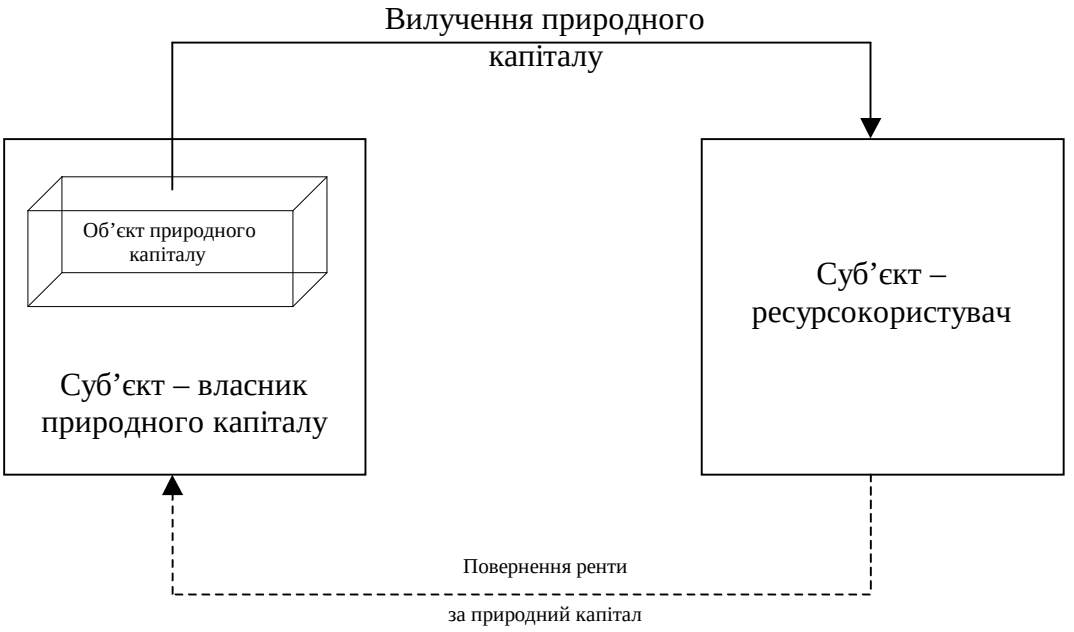

Рис. 1. Схема взаємовідносин у сфері природокористування між суб'єктами власності та суб'єктами – ресурсокористувачами

При такій постановці питання джерелом цих засобів може і повинна виступати природна рента, призначенням якої, на відміну від нині домінуючої фіскальної функції (у кращому випадку на користь рішення соціальних задач суспільства) повинно стати стійке відтворення ресурсного й екологічного потенціалів природного середовища. Прийняття цієї тези в основу вітчизняної моделі трансформації рентної політики (ми маємо на увазі тільки природну ренту) забезпечить гармонізацію економіко-екологічних відносин між суспільством і природою, дозволить вирішити задачу сталого збалансованого розвитку соціально-економічної системи, створить передумови структурної перебудови економіки з урахуванням інтересів збереження, відтворення і підвищення якості природно-ресурсного й економічного потенціалів.

Орієнтуючись на відомі (у достатньому ступені умовні) оцінки російських фахівців щодо суми необхідних природно відтворювальних витрат у національній економічній системі на рівні не менш 5% ВВП і поширюючи їхню гіпотезу на вітчизняну економіку, можна прогнозно оцінити абсолютну оцінку потенційно потрібних сумарних природно відтворювальних витрат в Україні (на рівні показників 2008 р.) близько 47 млрд. грн.

Найпершим стратегічним завданням збільшення рівня рентної складової (природної ренти) у забезпеченні джерел фінансових ресурсів відтворення ресурсного та екологічного потенціалу навколишнього природного середовища є, на нашу думку, підвищення частки відповідного рентного оподаткування у загальних податкових надходженнях до 10-12% (за прикладом Росії), що в абсолютному вимірюванні може становити до 25 млрд. грн.

Разом з тим, виникає проблема визначення додаткових стратегічних напрямків впровадження рентних відносин та введення рентних природних платежів у сферу природокористування, серед яких одним з перспективних може стати морське та рекреаційне природокористування, що до теперішнього часу практично не задіяні у механізмах платного природокористування.

За експертними оцінками фахівців Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України природо-ресурсні рентні платежі в сфері морського та рекреаційного природокористування сумарно можуть становити ще якнайменше 50% від вищезазначеної суми за наступними напрямками природно ресурсного ренто утворення:

- рентна плата за нафту, природний газ та газовий конденсат при розробці морських нафтогазових родовищ;
- диференційовані рентні платежі за видобуток піску та ракушки по морських родовищах;
- система рентних платежів за використання просторово-територіальних ресурсів в межах приморських районів України;

- підвищення ставок рентних платежів на земельно-майнові комплекси у межах приморських населених пунктів;
- рекреаційно-туристична рента, зокрема рентні платежі за використання земель курортно-рекреаційного призначення (земель оздоровчого призначення з природними лікувальними властивостями);
- рентні платежі за використання асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища.

Таким чином, за умови реалізації нової моделі рентної політики у сфері природокористування загальна сума природних рентних платежів в Україні може бути збільшена до рівня 35-37 млрд. грн., що наближається до 80% розрахункової суми потрібних природно відтворювальних витрат в Україні.

Наведені цифри наочно ілюструють доцільність домінанти використання природної ренти саме на природно відтворювальних напрямках економічної діяльності. Як приклад, проілюструємо бачення можливих наслідків впровадження механізму рентних платежів у сфері рекреаційно-туристичного природокористування.

При успішній його реалізації, на наш погляд, можна очікувати наступні результати:

- одержання коштів для розвитку галузі, а саме для відновлення й будівництва об'єктів рекреаційно-туристичної індустрії;
- створення системи відтворення й охорони природного рекреаційно-туристичного капіталу;
- ріст інвестиційної активності в рекреаційно-туристичного секторі економіки;
- створення принципово нових рекреаційно-туристичних продуктів і ріст туристської привабливості України і її окремих регіонів.

У перспективі впровадження такого механізму повинне дати великий ефект у розвитку рекреаційно-туристичного комплексу, коли отриманий первісний результат збільшується в прогресії за рахунок залучення сполучених і взаємодоповнюючих джерел.

Рекреаційно-туристична рента являє собою факторний дохід з рекреаційних і туристичних ресурсів, що одержує власник цих ресурсів, на відміну від доходу, що має всякий господарюючий суб'єкт (підприємство, фірма, організація), використовуючи рекреаційно-туристичні ресурси як об'єкт господарства. Іншими словами, рекреаційно-туристична рента - це дохід власника рекреаційних і туристичних ресурсів, у якості якого можуть виступати держава, регіональні й місцеві громади, організації або фізичні особи, що мають права власності на ці ресурси.

Таким чином, об'єктом нарахування ренти виступають рекреаційно-туристичні ресурси, суб'єктами, що беруть участь у її утворенні, виступають споживачі туристських ресурсів - рекреанти й туристи, а також суб'єкти господарювання, які використають туристські ресурси при формуванні власних продуктів і послуг і одержують від цього додатковий прибуток.

Така посилка дозволяє прийняти наступне схематичне подання механізму утворення, вилучення й використання рекреаційно-туристичної ренти, де чітко простежується основна функція природної ренти як економічного інструмента збалансованого природокористування (у цьому випадку - рекреаційно-туристичного природокористування), відновлення й відтворення економічного потенціалу рекреаційно-туристичного сектора економіки, розширення спектра нових конкурентоспроможних рекреаційних і туристичних послуг і росту рекреаційно-туристичної привабливості потенційно перспективних для розвитку рекреаційно-туристичної діяльності регіонів країни (рис. 2).

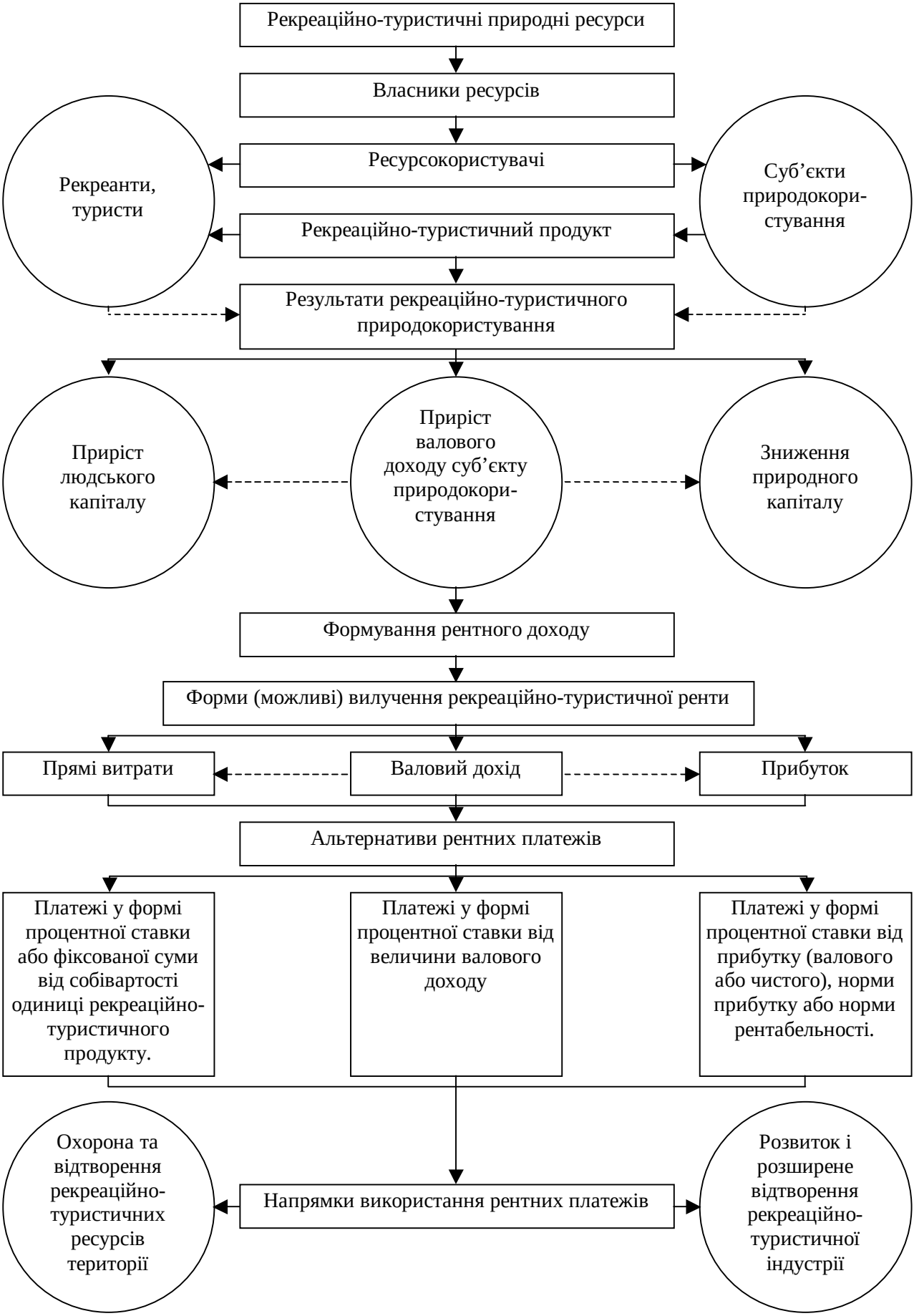

Рис. 2. Механізм утворення, вилучення й використання рекреаційно-туристичної ренти

ВИСНОВКИ

Запропоновані механізми розрахунку рекреаційно-туристської ренти, на наш погляд, повинні істотно допомогти рекреаційно-туристському комплексу України дістати необхідні кошти для розвитку.

Найбільш вірним, на нашу думку, було б первісне впровадження механізму вилучення рекреаційно-туристичної ренти в якості пілотного проекту в одному з регіонів країни з метою відпрацьовування можливих недоліків, ризиків і втрат.

На закінчення відзначимо, що впровадження вищезазначених напрямків трансформації рентної політики в сфері природокористування в Україні значно підвищить відносний рівень природної ренти як джерела сталого відтворення природного капіталу та забезпечить дієву реалізацію її відтворювальної функції саме в цьому ресурсно-екологічному аспекті.